

ЗА ОБЛЕКЛОТО В ТВОРБИТЕ НА ПАТРИАРХ ЕВТИМИЙ

Иван ЧОКОЕВ (Велико Търново)

Облеклото представлява важна част от културата на средновековните общества. То се е определяло от възрастта и семейното положение на индивида, мястото му в обществото, народностната и верска принадлежност. Не толкова физическият облик, колкото одеждите са ориентирали средновековния човек при контактите му в етнически и социално разнородния по-голям град. За съжаление данните за облеклото не са кой знае колко много. При изясняването му, изследователите са черпили сведения най-вече от паметниците на живописиста – стенописи и миниатюри, съхранени от онова време, изображения върху монети и печати, археологически находки, предимно копчета и останки от текстил, преимушествено метализиран¹. В много по-малка степен за възстановяването на одеждите са използвани писмените извори². Последното е лесно обяснимо като се има предвид сравнително малкото запазени такива източници. От друга страна, църковните произведения, които са голямата част от пощаденото през вековете писмено наследство, много по-малко от творбите със светски характер, съдържат данни за дрехите по онова време.

В настоящото изследване се спираме на данните за облеклото в творбите на Патриарх Евтимий, стоящ в основата на разцвета на Търновската книжовна школа през втората половина на XIV в. Виден учител на писменост и исихазъм, преводач на литургични произведения и Моисеевото Петокнижие, той е и даровит писател творец³. За нашето изследване използвахме съчиненията на Патриарх Евтимий, включени в сборника, издаден през 1990 г., чиито наслови, според съставителката Кл. Иванова, категорично потвърждават евтимиевото авторство⁴. Това са 4 жития – на Иван Рилски, Иларион Мъгленски, Петка Търновска и Филотея Темнишка; 4 похвални слова – за Константин и Елена, Йоан Поливотски, Михаил Воин от Потука и Великомъченица Неделя; 4 послания – до Киприан, митрополит Антим и две до Никодим Тисмански, както и една Служба за царица Теофана⁵.

Като църковен писател, съвсем естествено за времето си, Евтимий набляга основно върху религиозните разсъждения и поучения. Земният път на човека се разглежда само като подготовка за вечността. Затова праведният християнин трябва да мисли и да се грижи „за духовното пречистване, за отговора пред бъдещия съд“⁶. В този ход на разсъждения необходимост се явява отричането от разкоша, в който влизат и скъпите дрехи. В Службата за царица Теофана Евтимий силно набляга точно на такова поведение: „одеждите светлобагвени ти презря и облечена във власеница, винаги пееш на Христос“⁷.

Освен това, скъпите дрехи, явяващи се съставна част от богатството, според Евтимий, трябва да се раздават. Така той се възхищава от десетгодишната Параскева, по-сетнешната света Петка Търновска, която при срещата на един просяк, на излизане от църквата: „смъкна от себе си одеждите и цялата моминска украса, що носеше, и от сърце му даде всичко, а сама се облече с неговите дрехи“ и пояснява постъпката на детето „понеже бе жилище на пресветия дух“⁸. Нещо повече, тя неведнъж раздава своите дрехи на бедните, а освен това се налага да изтърпи родителските обиди и наказания⁹.

В крайна сметка одеждите според нравствените послания на Евтимий трябва да сияят „с светлината на добродетелите“¹⁰. Нерядко представите за облеклото авторът използва за образни сравнения, засилващи художествения изказ. Когато братът на свети Иван разбира, че собственият му син е избягал при чичо си, се облича „в ненавистта сякаш в риза“¹¹. В Послание до Никодим Тисмански, запитан относно спора за същността на злото, Евтимий привежда и Божиите слова, изречени от Исаия: „Както ризата, обагрена в кръв, не е чиста, така и ти не ще бъдеш чист, защото погуби земята ми и поразил хората ми“¹². Авторът припомня за брата на света Петка, издигнат в Мадитски епископ и канонизиран след смъртта си: „след като усвои добре свещените книги ... облече се в иночески образ“¹³. В „Похвално слово за Константин и Елена“ свещениците са определени като „венецът на свещената одежда“¹⁴. В Послание до Киприан Евтимий метафорично сравнява православната църква с „царица, облечена и преукрасена със златни ресни и позлатени ризи“¹⁵. Но тези литературни похвати придобиват най-голяма сила в химнотворчеството на автора. В Службата, посветена на царица Теофана, Евтимий прославя императрицата: „ризата на душата си избелила светло“¹⁶. Теофана е „обикнала одеждата на безсмъртието“¹⁷ и като завършек, възлиза във вечния живот, „сияйно украсена с одеждите на добродетелите“¹⁸.

Прегледът на данните за облеклото в отделните творби показва, че честотата на споменаванията им не зависи от големината на произведенията, а от жанра, както и от това дали текстът се отнася за светец или светица, и от положението, което е заемал в обществото прославеният.

Във всичките четири жития се срещат, макар и оскъдно, съобщения за облеклото, като повечето са за светиците Петка и Филотея. В житията на мъжете светци данните са малко и обикновено не са свързани с тях. Така прякото известие за Иван Рилски е едно, а за Иларион Мъгленски въобще липсват.

В Похвалните слова за преподобните Йоан Поливотски и Михаил Воин от Потука, въпреки че съдържат биографична част, съобщения за одежди няма. Но в Словото за Великомъченица Неделя, подобно на житията на светците такива се съдържат, въпреки че не всички се отнасят непосредствено за преподобната. Много повече споменавания на облекло се срещат обаче в Похвалното слово за Константин и Елена, което може да се обясни с прякото влияние на византийските оригинали върху Евтимий и най-високото място в социалната йерархия, което е заемал император Константин. Подобни изводи могат да се направят и относно Службата, посветена на царица Теофана.

В Посланията известия за одежди обикновено липсват. Явяват се или несвързани с конкретните адресати, или в наставленията на Евтимий, отнасящи се пряко за облеклото на духовенството, или косвено, насочващи към скромност. Преди причестяване той препоръчва на пустинниците „да се преоблекат в чисти дрехи“¹⁹ и припомня: „виж нашите древни отци, на които се стараеш да подражаваш, как, оставили всичко мирско, ... ходеха в милоти и кози кожи“²⁰. В четири от разглежданите 13 произведения на Патриарх Евтимий няма никакви споменавания на облекло, а в две само по едно. И това е нещо съвсем нормално за християнската литература и още повече за исихастката, в която земният живот е само подготовка за вечния. На одеждите, като част от суетата и преходността, не бива да се обръща внимание.

Във всичките четири творби, посветени на мъже светци – жития и похвални слова, с изключение на Похвалното слово за Константин и Елена, има едно единствено съобщение за облекло, пряко касаещо възхвалявания и то за да се подчертае неговата скромност и презрение към материалната страна на живота. Когато Иван Рилски решава да се отдаде на пустинничество, „напуска света ... без да вземе нищо освен една кожена дреха“²¹.

Не така стои проблемът при съчиненията, създадени за прослава на светиците Петка, Филотея и Неделя, чийто произход ги обединява – деца са на явно средно заможни хора. Родителите на Неделя са „благочестиви по род“, на Петка „преблагочестиви и пребогоугодни“, тези на Филотея са отбелязани като „благородни“, а баща ѝ е наречен Йоан Патриций²². В тях, макар и сравнително рядко, все пак се срещат известия за облеклото. Навършила десет години, пременена и накичена с моминска украса, Петка е въведена в църквата. Самото словосъчетание на автора

„и одеждите, и цялата моминска украса, що носеше“²³, подсказва, че тя е облечена в момински дрехи. Те показват новото ѝ положение в обществото, свързано с излизането от детството и преминаването ѝ в следващата възрастова група. Още тогава тя проявява християнско милосърдие, но и по-важното – отрицание от материалното и влечение към скромното. Петка дава всичко на първия срещнат просяк, а сама облича неговите дрехи. И това тя върши нееднократно, въпреки заплахите и наказанията на родителите²⁴. Филотея заедно със съпруга си проявява християнско милосърдие, в което влиза и раздаване на храна и дрехи²⁵. Поддържането на дрехите е влизало във всекидневните занимания на омъжените жени. В две от житията, тези на Петка и Филотея, грижите за одеждите са пряко посочени при обстояйното изброяване на задълженията на тогавашните съпруги²⁶. Споменавания за облекло има и в пасажите, свързани с мъченичеството на света Неделя. С „одежди многоценни“ се опитва да я съблазни кесарят, за да се откаже тя от Христос²⁷. Отхвърлила неговите предложения за земно щастие, преодолела мъченията, тя е възнаграденa много по-богато. Евтимий ни я представя в края на Похвалата си: „... светла и светоносна, облечена и преукрасена, отдясно на Спасителя стояща“²⁸.

Значително повече, но все пак ограничени, са съобщенията за облеклото при изграждането на образите на управляващите. Данни се срещат и в двете, конкретно посветени на царски особи творби – „Похвално слово за Константин и Елена“ и „Служба за царица Теофана“, а и в други три Евтимиеви произведения – „Житие на Иван Рилски“, „Похвално слово за Великомъченица Неделя“ и „Послание до Киприан“. Т. е. в повече от половината съчинения, в които въобще се споменава за облекло, има данни за това на владетелите. И това е нормално, тъй като техните блестящи от злато скъпи одежди силно са впечатлявали средновековния човек. Така при споменаването на царстващите, неволно се добавят и безценните дрехи: „светла багреница“ при Константин, „разкошни одежди“ за Максимиан и „одежди светлобагрени“ при Теофана²⁹.

Събирайки и обобщавайки единствено известията за облеклото в Евтимиевите творби, ние получаваме една по-конкретна, макар и ограничена, представа за обществото по онова време. Тук откриваме неговото отношение към отделните социални прослойки, както и посланията му към тях. И всичко това е изказано твърде образно и не рядко вложено в словата на преподобните.

Вниманието на Евтимий често е насочено към по-обикновените, средна ръка хора, гръбнакът на тогавашното общество. Той се възхищава от твърдото отстояване на христовата вяра, въпреки предлаганите, в случай на отказ от нея богатства, включително „одежди многоценни“³⁰. Друг път подчертава проявеното състрадание – „голите обличаха“³¹. Явно

е желанието на Патриарх Евтимий, постоянно да възпитава в християнско милосърдие. Много силен е примерът на десетгодишната Петка, раздаваща на бедните и то не еднократно ценните си момински дрехи. Само ако вникнем в оная епоха, можем да разберем истинската цена на жертвата, която се изисква от слушащите напътствията в неговите творби. Какво е притежавал средновековният човек, ако изключим земята, която обикновено е с особен юридически статут, животните и земеделския инвентар. Най-често това са една паянтова къща, малко мебели и преносими ценности, част от които се явяват и скъпите одежди.

Все във връзка с проявите на християнско съпричастие към нуждаещите се, включващо и раздаването на дрехи, се очертават и по-бедните прослойки на обществото. Император Константин дарява бедни мъже, вдовици и сираци, а Петка и Филотея – бедни и просяци³².

Свещениците, според Евтимий, са „венецът на свещената одежда“³³. Но неведнъж пряко или индиректно припомня за скромността в облеклото на светиите. В Посланието до Киприан връща слушащите към битието на древните отци, „как, оставили всичко мирско“, се подслонявали в пещери и ходили в овчи и кози кожи³⁴. Иван Рилски тръгва в своето отшелничество „... без да вземе нищо освен една кожена дреха“³⁵. В случая ясно прозира наподобяване в поведението на пророк Илия и Йоан Предтеча³⁶. Вземането единствено на кожена одежда, означава отказване от всичко светско, изоставяне на сътвореното от човешките ръце.

Известно е, че една от атаките на еретиците към православие то е била насочена към пицното и скъпоструващо църковно облекло. Въпросът явно винаги е вълнувал обществото, особено в по-тежки години и Патриарх Евтимий е сметнал за необходимо да защити това, от векове създадо се, положение. Още повече, че той многократно призовава и енориашите, и клириците към скромност в облеклото. Дори се възхищава от императрица Теофана, заменила „одеждите светлобагрени“ с „груба власеница“³⁷. Всъщност Евтимий ясно разграничава одеждите по целите на тяхната употреба – за всекидневни нужди или за свещенодействия. В спора с павликяните Иларион Мъгленски признава, че Христос е проповядвал без да е бил облечен в „свещенически одежди“. Но после пояснява: „А ние служим ... в свещенически дрехи облечени, не за да отречем предишното, но за да направим служението още по-достопочтено“³⁸.

Темата за необходимостта от всеотстранна защита на върховните църковни служители от държавната власт е вълнувала винаги духовниците. Не един и двама от тях са ставали жертва през Средновековието освен на езичници и еретици, но и на гнева, и сплетните на светски високопоставени лица. Точно от този ъгъл погледнати, твърде интересни се явяват редовете от творбата на Евтимий, посветена на Константин и Елена, в които императорът обещава: „Ако видя и епископът, че извършва грях,

пожелал бих да го прикрия с багреницата, та да не дам [повод за] съмнения на гледащите³⁹.

Вероятно една от най-красивите и същевременно величествени гледки за средновековния човек е била, облечената с извънредно скъпи одежди, царстваща двойка. А облеклото на царицата безспорно е било попищно. Именно тази картина предава Патриарх Евтимий, когато изказва своята дълбока почит към църквата, утвърждаваща вярата. В Посланието до Киприан Евтимий образно я сравнява с „царица, облечена и преукрасена със златни ресни и позлатени ризи“⁴⁰.

Най-често, при изграждане образите на владетелите, се споменава за представителното облекло: „царска багреница“, „светла багреница“, „разкошни одежди“, „царица облечена и преукрасена със златни ресни и позлатени ризи“, „одежди светлобагрени“⁴¹. Според Евтимий, при издигането на Константин за цар, той е облечен от баща си в царска багреница, явяваща се един от символите на властта. Ритуалът с царствената дреха е по-късен и явно авторът е имал предвид обичая по негово време, когато много царски синове на Балканските владетели са провъзгласени за съцаре⁴². Но самото носене на владетелската дреха е твърде отговорно и в определени върховни моменти крие смъртен риск за облечения в нея. След като загубва битката срещу Лициний, император Максимин отхвърля от себе си царската багреница, пише Евтимий, и хуква, за да се спаси⁴³. В творбите се споменава и за облеклото на царстващите при появата им на важни обществени форуми. Кесарят Максим, според Евтимий, (всъщност император Максимиан), разпитващ Неделя, се явява пред съдилището и предварително събрания безброен народ в Никомидия в „разкошни одежди“, а Константин Велики застава пред църковния събор в Никея, блестяйки със „светла багреница“⁴⁴. Евтимий се възхищава от готовността императорът да прикрие с багреницата, т. е. да се защити висше духовно лице, обвинено в грях⁴⁵, както и от щедрите дарения, включително и дрехи⁴⁶. Писателят пожелава на властващите да сияе царската им багреница със светлината на добродетелите им⁴⁷. Да се освободят от „дрипите на грубия и мрачен грях“, за да възлезат във вечния живот, „сияйно украсени с одеждите на добродетелите“⁴⁸.

Повечето от споменаванията за облекло в разглежданите Евтимиеви творби са съвсем общи – одежда, одеяния (одежда, одѣаніа). Подобни неуточнени известия се появяват, когато се съобщава за милосърдни постъпки или пък се описва ежедневието, включително това на задомените жени. Среща се обаче и конкретизиране, като например въ одеждѣ свѣщенничѣскѣхъ оубѣченъ⁴⁹. Малко по-други са случаите, когато терминът одежди е използван метафорично за изграждане на художествения образ.

За облекло, направено от кожи, в текстовете се споменава общо 3 пъти и е винаги свързано със светии отшелници. Древните отци, пише

Евтимий, обитавали някога пещери и ходили въ милотех и въ козяхъ кожахъ⁵⁰. В последните възхвали към Филотея той отбелязва, че тялото си е оставила на християните, както някога Иліа Єлісієвки милотѣхъ⁵¹. Иван Рилски тръгва в своето отшелничество „без да вземе нищо освен една ѡдежда кожанѣ“⁵².

В Службата за царица Теофана се говори и за власеница. Теофана е презряла светлобагрените одежди, за да застане пред Христос, въ власѣнны ѡвлькши се⁵³. Най-често в Евтимиевите творби се споменава за риза (риза). В дадени случаи това може да е дрехата, лежаща непосредствено върху тялото: излизайки от купела след кръщението, Константин и синът му, се облякли въ вѣклы ризы⁵⁴; когато пък войниците разбират за смъртта на любимия си император своѣ разтрѣзахоу ризы⁵⁵. На други места ризата е представителна част от облеклото: езичникът Максимиан увещава Неделя да се отрече от християнството, като в замяна обещава да я дари с ризы же многоцѣнны⁵⁶; на друго място Евтимий сравнява църквата с царица, облечена в ризахъ позлащеннахъ⁵⁷. Терминът риза се използва и при изграждане на метафорични образи: братът на Иван Рилски се облякъл в ненавистта сякаш въ ризѣ⁵⁸, а Теофана е избелила светло доушевицѣ ризѣ⁵⁹.

За багреница (багрѣница) се споменава 4 пъти, като в два от случаите тя директно е охарактеризирана царска – царскою багрѣницею одѣжавъ⁶⁰ и винаги се отнася към царете. За облеклото на цариците е употребено светлобагрени одежди – царице, багрѣнны свѣтлы възненавидѣ ѡдежде⁶¹ или пък Евтимий ни ги представя облечени и преукрасени със златни ресни и позлатени ризи – въ реснахъ златыхъ и ризахъ позлащеннахъ⁶².

В контекста на последните Евтимиеви сведения ще е интересно да отбележим, че използването на тежки металозирани ресни, апликирани към различни части на облеклото, изглежда е било разпространено за XIV в. явление. Сърмени шнурчета, повечето с възли, са откривани при археологическото проучване на селски некрополи от това време. За тяхната изработка е използван неблагороден метал – мед⁶³, но все пак те косвено потвърждават достоверността на Евтимиевите слова, за наличието на ресни в облеклото на цариците през XIV в.

Освен с ресни, царските одежди са украсени и със златна везба, а самият израз „позлатени“, ако го възприемем в по-тесен смисъл, можем да го разтълкуваме като апликиране към дрехата на сърмени ленти и тъкани. Такива, плътно натъкани с позлатени нишки, текстилни фрагменти са намирани освен при археологическите проучвания във В. Търново и на много други места в страната. При тях металозирани влакна образуват впечатляващи зрителя златни полета, обогатени понякога с релефни фигури⁶⁴. Благодарение на сърмените елементи царските дрехи са сияели и блестели, а така са изглеждали и по-светли. Евтимий отбе-

лязва, че император Константин се е появил пред църковните отци, събрани в Никея, облечен в светла багреница⁶⁵. Прави впечатление обаче, изразът на Евтимий за одеждите на императрица Теофана: те са „светлобагрени“⁶⁶ – *багрѣныи свѣтлыи възненавидѣ ѿдежде*⁶⁷. Известно е, че царските дрехи (или поне тяхната бродирана лицева тъкан) са били червени, пурпурни на цвят. Източник за добиване на пурпур в древността е било мекотело, обитаващо топлите води край източните брегове на Средиземно море, но поради усиленото му търсене, още в първите векове сл. Хр. неговата популация силно намалява. Последното обстоятелство е принудило тогавашните бояджии, да прибегнат до имитация на истинския пурпур, който вече постигали, комбинирайки две различни по цвят и технология на работа багрила⁶⁸. Така още през V в. в императорските гинекееи на Константинопол последователно обработвали платовете в червения кермес (стипцовно багрило) и синьото индиго (кюпно багрило)⁶⁹. Но голямата тънкость на боядисването била в получавания краен оттенък на цвета, добиван чрез употребата на различни стипци. По-светлите нюанси се постигали при използването на обикновена стипца, а наситени, по-тъмни, посредством железни соли. Кермесът при обработка с обикновена стипца дава малиновочервено оцветяване на тъканите⁷⁰. Но полученият в крайна сметка цвят след задължителното следващо третиране с индиго, би трябвало да бъде пурпурен, но в един по-светъл нюанс. Този именно оттенък, вероятно е имал предвид Евтимий, когато съобщава за одеждите на Теофана, несъмнено пурпурни на цвят, *багрѣныи свѣтлыи възненавидѣ ѿдежде*⁷¹.

И накрая, като следствие на всичко казано дотук, могат да се потърсят ефектите от съчетаването на цветове и сърмена украса във владетелския костюм, отразени в творбите на Патриарх Евтимий. Свети Иван Рилски пожелава на цар Петър да сияе багреницата му със светлината на неговите добродетели, а царица Теофана, е „сияйно украсена с одеждите на добродетелите“⁷². Вярно е, че в тези случаи Евтимий говори за сияние с добродетели, но имайки предвид стиловите му похвати, възможно е да се допусне тълкуване в смисъл, че не физическото сияние на материята на царските одежди е важно, а това на делата. По-конкретни в случая като че ли се явяват Евтимиевите слова, описващи явяването на император Константин пред църковния събор: „А той подобно на ангел от бога изпратен, блестяйки, както се казва, със светли лъчи, застана отпред със светла багреница“⁷³. Постепенно се налага изводът за вероятно умишленото търсене на особен блясък на владетелската фигура при тържествени случаи, сияние, явяващо се следствие от богатата сърмена украса на представителните, пурпурно оцветени, но в леко светъл нюанс, дрехи.

Патриарх Евтимий, като църковен писател, а и съвсем нормално за епохата си, основно се занимава с религиозни разсъждения. Според не-

говите нравствени послания, одеждите трябва да сияят „със светлината на добродетелите“, а високопоставените в обществената йерархия особено заменят багреницата с власеница⁷⁴. Все пак, макар и в ограничено количество, прозират сведения и за самото облекло, характерно за епохата. А при съпоставянето им с данни, получени по други изследователски пътища, могат да се направят интересни изводи за някои особености на средновековните одежди и всекидневие.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Миятев, Кр.** Царска корона в селска хижа. Принос към историята на народното облекло. – ИИЕМ, XIV, 1943, 15–48; **Манова, Е.** Реалистични моменти в облеклата на Боянската живопис. – Археология, 1960, кн. 1, 22–25; Облекла и тъкани в живописата на Земенската църква. – Археология, 1961, кн. 2, 1–7; Видове средновековни облекла според стенописите от XIII–XIV в. в Югозападна България. – ИИЕМ, V, 1962, 5–73; **Митова-Джонова, Д.** Археологически данни за селската носия в Северозападна България през XIV в. – ИИЕМ, III, 39–64; **Овчаров, Д.** За един вид сърмен орнамент за глава през късното средновековие в България (XII–XIV в.). – МПК, 1971, 3, 16–20; **Нешева, В.** Женският аристократичен костюм през Втората българска държава. – Нумизматика, 1975, кн. 4, 23–48; Приноси към проучването на облеклото през Втората българска държава. – Археология, 1976, кн. 2, 23–39; **Инкова, В.** Калояновото погребение. Техничко-лабораторни изследвания. С., 1979, 94 с.; **Евтимова, Е.** Опит за реконструкция на средновековни костюми по данни от преславските некрополи. – Приноси към българската археология. Т. II, С., 1993, 154–158; **Чокоев, И.** Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при с. Янтра. – В: **И. Бъчваров.** Янтренски некрополи. В. Търново, 1993, 147–167; **същият.** Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново (Проучвания 1992–1993 г.). – ИИМ В. Търново, XIII, 282–296.

² **Тъпкова-Займова, В.** Към въпроса за византийското влияние върху българското облекло през Първата българска държава. – ИИБИ, Т. I–II, 1951, 298–305.

³ **Кабакчиев, К.** Евтимиевата реформа. (Хипотези и факти). Пловдив, 1997, с. 169.

⁴ **Патриарх Евтимий.** Съчинения. С., 1990, с. 256.

⁵ Според Ст. Кожухаров към тях могат да се прибавят и други химнографски произведения – Параклис за царица Теофана и една Служба за света Петка Търновска. Вж: Търновската книжовна школа и развитието на химичната поезия в старата българска литература. – ТКШ, т. I, 298–299; Неизвестно произведение на старобългарската поезия. – Старобългарска литература. Изследвания и материали. С., 1971, 300–301.

⁶ **Патриарх Евтимий.** Цит. съч., с. 86.

⁷ Пак там, с. 240.

⁸ Пак там, с. 84.

⁹ Пак там, 84–85.

¹⁰ Пак там, с. 52.

¹¹ Пак там, с. 45.

¹² Пак там, с. 209; Ис. 14:20.

- ¹³ Патриарх Евтимий. Цит. съч., с. 85.
- ¹⁴ Пак там, с. 142.
- ¹⁵ Пак там, с. 196.
- ¹⁶ Пак там, с. 239.
- ¹⁷ Пак там, с. 240.
- ¹⁸ Пак там, с. 238.
- ¹⁹ Пак там, с. 201.
- ²⁰ Пак там, с. 202.
- ²¹ Пак там, с. 43.
- ²² Пак там, 178, 84, 98.
- ²³ Пак там, с. 84.
- ²⁴ Пак там, 84-85.
- ²⁵ Пак там, с. 101.
- ²⁶ Пак там, 86, 89.
- ²⁷ Пак там, с. 181.
- ²⁸ Пак там, с. 193.
- ²⁹ Пак там, 127, 179, 240.
- ³⁰ Пак там, с. 181.
- ³¹ Пак там, с. 101.
- ³² Пак там, 140, 84—85, 101.
- ³³ Пак там, с. 142.
- ³⁴ Пак там, с. 202.
- ³⁵ Пак там, с. 43.
- ³⁶ 3 Цар. 19:19, 4 Цар. 2:13; Мат. 3:4, Мр. 1:6.
- ³⁷ Патриарх Евтимий. Цит. съч., с. 240.
- ³⁸ Пак там, с. 72.
- ³⁹ Пак там, с. 130.
- ⁴⁰ Пак там, с. 196.
- ⁴¹ Пак там, 115, 127, 179, 196, 240.
- ⁴² Константин е обявен за цезар от армията, непосредствено след смъртта на баща си император Констанций Хлор. Признат е за такъв от император Галерий през 306 г. Вж: История на Древния Рим. С., 1976, с. 358; **Божилев, И., И. Билярски, Хр. Иванов, И. Илиев.** Византийските императори. С., 1997, 11—14.
- ⁴³ Патриарх Евтимий. Цит. съч., с. 121. След разгрома, Максимин слага край на живота си: **Божилев, И. и др.** Цит. съч., с. 52.
- ⁴⁴ Патриарх Евтимий. Цит. съч., с. 179, 127.
- ⁴⁵ Пак там, с. 130.
- ⁴⁶ Пак там, с. 140.
- ⁴⁷ Пак там, с. 52.
- ⁴⁸ Пак там, с. 238.
- ⁴⁹ **Kaluzniacki, E.** Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393). Wien, 1901, S. 46.
- ⁵⁰ Ibid., S. 235.
- ⁵¹ Ibid., S. 99.
- ⁵² Ibid., S. 9.
- ⁵³ Ibid., S. 270.
- ⁵⁴ Ibid., S. 113.

⁵⁵ Ibid., S. 143.

⁵⁶ Ibid., S. 154.

⁵⁷ Ibid., S. 227.

⁵⁸ Ibid., S. 11.

⁵⁹ Ibid., S. 269.

⁶⁰ Ibid., S. 106.

⁶¹ Ibid., S. 270.

⁶² Ibid., S. 227.

⁶³ Митова-Джонова, Д. Цит. съч., с. 42; **Чокоев, И.** Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи..., 152—153.

⁶⁴ **Ангелов, Н.** Средновековен некропол в Търново. – ИОМ В. Търново, I, 25—30; **Вълов, В.** Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. – Археология, 1974, 2, с. 46, обр. 11; **Георгиева, С.** Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – Царевград Търнов, т. 2, С., 1974, с. 403, обр. 7, 2; **Чокоев, И.** Някои наблюдения върху текстилните материали от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“..., с. 285—288; **Филов, Б.** Софийската църква „Св. София“. С., 1913, с. 92, фиг. 85, 86; **Митова-Джонова, Д.** Цит. съч., с. 42, фиг. 2; **Овчаров, Д.** Цит. съч., 16—20.

⁶⁵ **Патриарх Евтимий.** Цит. съч., с. 127.

⁶⁶ Пак там, с. 240.

⁶⁷ **Kaluzniacki, E.** Op. cit., S. 270.

⁶⁸ При изследване на античен археологически текстил от Египет е установено багрене в пурпурен цвят. Червеният ализарин (стипцовно по технология багрило) е бил комбиниран със синьото индиго (кюпно багрило). За багренето в пурпурен цвят Вж: **Инкова, В., Т. Павлова.** Естествени антрахинонови и антрахиноноподобни багрила, използвани в древността за оцветяване на текстилните изделия в червено. – Въпроси на консервацията и реставрацията. Т. 3. С., 1989, 7—19.

⁶⁹ **Инкова, В.** Цит. съч., с. 41 и пос. там лит.

⁷⁰ **Инкова, В., Т. Павлова.** Цит. съч., 8, 12, 14.

⁷¹ **Kaluzniacki, E.** Op. cit., S. 270.

⁷² **Патриарх Евтимий.** Цит. съч., с. 52, 238.

⁷³ Пак там, с. 127.

⁷⁴ Пак там, 52, 238, 240.